

I ДИВЕРСИФИКАЦИЈА РУРАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ: ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР И НАЦИОНАЛНИ ПОДСТИЦАЈИ У СЕКТОРУ ПЕРАДЕ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА У СРБИЈИ

Светлана Рољевић Николић¹, Весна Параушић²

Увод

Рурална непољопривредна економија је тема од великог значаја за рурални развој. Ова економија је средином 2000-их представљала 35% руралних прихода у Африци и 50% у Азији и Латинској Америци (Reardon et al., 2007). У студији IFAD (2002), указује се да већина сиромашних руралних домаћинстава земаља Централне и Источне Европе и нових независних држава мора да диверсификује своје изворе прихода, као и да је диверсификација дохотка индикатор сиромаштва и ниског прихода од пољопривреде, све док помаже смањењу ризика за домаћинство и док постоји висока зависност од дохотка ван фарме.

Генерално посматрано, у жељи за одрживим економским растом, повећањем нивоа и стабилности прихода, као и у циљу заштите од ризика - пољопривредна газдинства напуштају традиционални систем производње усева и успостављају диверсификовану производњу (комбиновањем пољопривредних и непољопривредних активности), која је тржишно оријентисана, чиме се, између осталог, јача предузетништво и доприноси развоју руралних подручја (Pingali & Rosegrant, 1995; Mishra et al., 2010; Zawadzka & Kurdyś-Kujawska, 2015; Kurdyś-Kujawska, 2018).

За опстанак и одрживи развој руралних подручја, као и за економско оснаживање пољопривредника, веома је важно колико су активности руралног становништва диверсификоване у правцу прераде примарних пољопривредних производа, те се управо овим видом диверсификације баве аутору у поглављу.

1 Др Светлана Рољевић Николић, научни сарадник, Институт за економику пољопривреде, Београд, тел.: +381 11 69 72 858, Е-mail: svetlana_r@iep.bg.ac.rs

2 Др Весна Параушић, научни сарадник, Институт за економику пољопривреде, Београд, тел.: +381 11 69 72 858, Е-mail: vesna_pa@iep.bg.ac.rs,

Рурална подручја у Србији су препозната у већини радова и докумената као подручја са израженијим сиромаштвом, депопулацијом, недовољно диверсификованом економском структуром и свеукупно неразвијом инфраструктуром (Богданов, 2007; Грујић et al., 2014; Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије 2014-2024.).

У односу на модел диверсификације, где јача и имућнија домаћинства, уз већа улагања, диверсификују свој доходак у сопственим предузећима или самосталним делатностима (као предузетници) и тако повећавају запосленост, продуктивност и доходак, у условима Србије, као и у другим економски неразвијенијим земаља окружења, углавном је присутна тзв. „немаштином“ или „невољом“ притиснута диверсификација (Богданов, 2007; Зракић et al., 2019). Мали број газдинстава бави се другим профитабилним непољопривредним газдинствима, која су у вези са газдинством, као што су прерада пољопривредних производа на газдинству или рурални туризам.

Имајући у виду сва развојна ограничења руралних подручја Србије, потребе одрживог развоја ових подручја, као и стање савременог глобалног тржишта пољопривредно прехранбених производа, важно је истаћи да су технолошко унапређење пољопривредне производње, као и улагања у нова знања и технологије у пољопривредној производњи и преради пољопривредних производа - предуслови смањења технолошког заостајања у српској пољопривреди, раста продуктивности и прилагођавања климатским променама (Параушић, Домазет, 2018). Поред тога, идеја водила при даљем развоју пољопривреде и руралних подручја Србије јесте развој савремене пољопривредне производње, засноване на одрживом управљању природним ресурсима и праћене диверсификацијом активности на газдинствима (Рољевић Николић et al., 2019).

1.1. Прерада пољопривредних производа као један од начина диверсификације руралне економије

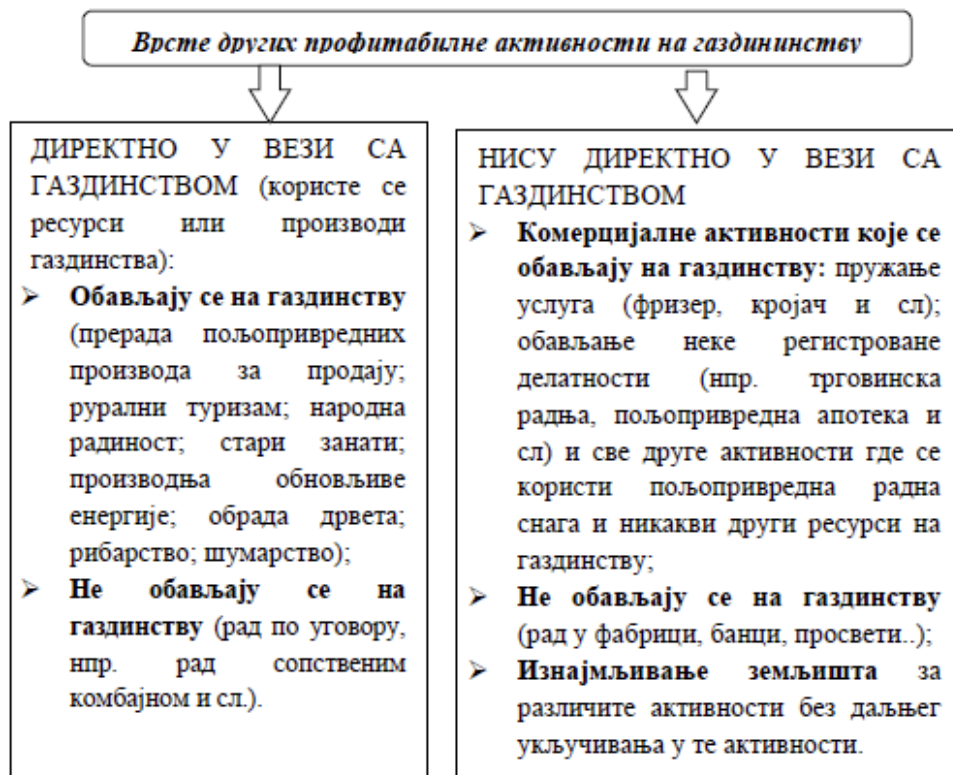
Диверсификација активности на пољопривредним газдинствима у форми других профитабилних непољопривредних активности (скр. ДПА) термилолошки и суштински је везана за концепт руралне непољопривредне економије (енг. Rural Non-Farm Economy).

Руралну непољопривредну економију страни и домаћи аутори најчешће дефинишу као скуп разнородних економских непољопривредних активности у руралним подручјима (широк спектар услужних активности,

ангажовање у индустријским погонима, грађевинарство, шумарство, рударства и сл), искључујући активности везане за производњу примарних пољопривредних производа (Start, 2001; Reardon et al., 2007; Haggblade et al., 2010; Богданов, 2007).

У европским земљама је статистички унифицирано праћење других профитабилних активности директно повезаних са газдинством (енг. other gainful activities, irectly related to the holding), а методологију Еуростата примењује и РЗС Србије. Друге профитабилне активности директно повезане са газдинством су све активности, осим пољопривредних, где се користе ресурси и производи на газдинству и које имају економски утицај на газдинство (Схема 1.).

Схема 1. Друге профитабилне активности на газдинству

Извор: Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Gainful_activities_of_the_farm

Прерада пољопривредних производа на газдинствима представља кључну компоненту развоја руралне непољопривредне економије и најчешћи вид диверсификације активности и дохотка пољопривредника. Прерада се дефинише као свака активност која одржава или подиже квалитет, мења физичке, хемијске или биолошке карактеристике материјала или предмета, или додаје вредност на било који начин. Прерада може бити једноставна и брза, попут прања воћа и поврћа, али и да укључује компликованије операције као у поступку производње сира или вина. Хлађење (Sun and Zheng, 2006; Cruz et al., 2011), сушење (Cui et al., 2004; Lee et al., 2016) и кување (Miglio et al., 2007; Sikora et al., 2008) су најчешћи третмани који се примењују на пољопривредне производе у процесу прераде.

Важно је разликовати два појма која се често користе заједно, а то су „прерада“ и „додавање вредности“. „Прерада“ подразумева промену облика производа и трансформацију сировине, док „додавање вредности“ укључује додавање производу других вредности за које је потрошач спреман да плати вишу цену. Производи са додатом вредношћу су производи унапређеног квалитета, сертификовани производи, органски производи, производи са ознакама географског порекла, брендирани производи и слично (Alonso, Nortcote, 2013; De Chernatony et al., 2000; FAO, EBRD, Agrikultura, 2014).

Главне карактеристике прераде на малим пољопривредним газдинствима су примена једноставних и традиционалних техника и поступака, низак ниво инвестиција и коришћења савремене опреме, мали обим производње, кратки ланци дистрибуције и оријентисаност на локално тржиште обзиром на кратак рок трајања производа (*Табела 1.*). Са растом величине субјекта повећавају се инвестиције у прерадне капацитете и опрему, обим производње, продужава се рок трајања, а самим тим су и канали дистрибуције дужи. Са економске тачке гледишта, предност породичних газдинстава је и то што користи радну снагу чланова газдинства, за разлику од корпорација које запошљавају додатну радну снагу.

Табела 1. Карактеристике различитих типова субјеката који се баве прерадом пољопривредних производа

Карактеристике	Традицион. производ.	Полу-традицион. производња	Полу-индустријска производња	Индустријска производња
Величина субјекта	Микро предузеће	Мало предузеће	Средње предузеће	Велико предузеће
Радна снага	Породична	Породична	Велика и умерено специјализована	Велика и специјализовани
Производи	Традицион. производи, често са кратким роком трајања	Више или мање стандардизовани производи, стабилан рок трајања	Разноврсни производи са стабилним роком трајања	Производи који задовољавају стандарде; брендирани производи
Организација	Социјално предузеће (удружење) Мала или никаква организ.	Једноставна организација	Формално предузеће, раздвојене функције запослених, успостављен рачуноводствени систем	Веома модерно (административне јединице, сектори и одељења)
Инвестиције	Мале или никакве операције су ручне	Потребне инвестиције. Неки процеси и/ или поступци су механизовани	Инвестиције неопходне, значајна механизација процеса	Висок ниво инвестиција, модерна постројења
Обим производње	Низак ниво производње	Већи ниво производње	Механизови процеси производње	Висок капацитет производње
Тржиште	Локални и веома циљани	Локална продаја	Национална и субрегионална дистрибуција	Сва тржишта (локална, регионална, прекоокеанска)
Дистрибуција	Кратки канали продаје; директна продаја	Директна продаја и / или посредници	Дуги канали дистрибуције	Дуги и професионални канали

Извор: Staatz, 2010.

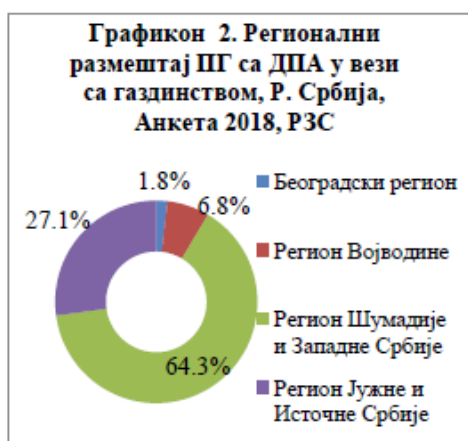
У земљама ЕУ прерада на газдинствима је развијена и институционално уређена, а многи пољопривредници се на овакав начин труде да зараде за живот у тешким економским условима, услед пада цена кључних пољопривредних роба и велике нестабилности пољопривредног тржишта (Augère-Granier Marie-Laure, 2016). На нивоу ЕУ-28, најчешћа и најпопуларнија врста других профитабилних активности јесте управо прерада пољопривредних производа и ову активност обавља 22,8% газдинстава (Farmers in the EU – statistics, Eurostat).

1.2. Прерада пољопривредних производа на сектору малих пољопривредних газдинстава у Србији: правни оквир и мере буџетске подршке

1.2.1. Анализа стања у сектору прераде на малим газдинствима

Аутори под малим пољопривредним газдинством подразумевају она са поседом до 2 ха, односно до 5 ха коришћеног пољопривредног земљишта (скр. КПЗ). Оваквих газдинстава је у пољопривреди Србије највише. Анкета о структури пољопривредних газдинстава, 2018 (РЗС), показује да је газдинства са мање од 2 ха КПЗ 39%, а са мање од 5 ха КПЗ чак 71% у укупном броју газдинстава.

Газдинстава са другим профитабилним активностима (скр. ДПА) у вези са газдинством је укупно 69.448, што је свега 12,3% укупног броја газдинстава у Србији (Графикон 1.). Највећи број ових газдинстава је у региону Шумадије и Западне Србије (Графикон 2.). Од укупног броја газдинстава са ДПА у вези са газдинством, чак 61% чине мала пољопривредна газдинства (са поседом до 5 ха).

У структури газдинстава са ДПА у вези са газдинством, доминирају газдинства која се баве прерадом млека и прерадом воћа и поврћа. (Графикон 3.).

Графикон 3. Број ПГ са ДПА у вези са газдинством, Србија, 2018

Извор: Анкета о структури пољопривредних газдинстава, 2018.

Анкетно истраживање пољопривредних произвођача, које је Институт за економику пољопривреде, у сарадњи са Институтом за примену науке у пољопривреди, спровео на четири локације (Младеновац, Смедерево, Сомбор и Глогоњ) током 2019. године, показује да се свега 19% газдинстава бави неком врстом прераде.

Генерално, прерада пољопривредних производа на газдинствима у Србији није развијена у довољној мери, што је повезано, како са недовољно развијеним предузетништвом у руралним подручјима, тако и са недостатком инвестиционог капитала, неразвијеним тржиштем (неефикасна заштита конкуренције, сива економија) и високим пореским и другим оптерећењима. Примера ради, иако је Србија препознатљива у свету по производњи малине, веома је мали број капацитета прераде малине на сектору пољопривредних газдинстава (Параушић, Сименуновић, 2016), иако је ово, поред извоза свеже малине, најпрофитабилна валоризација рада пољопривредника. С друге стране, тржишне могућности развоја сектора прераде пољопривредних производа на газдинствима су велике, имајући у виду велику сировинку базу, тражњу за традиционалним, домаћим производима, могућности пласмана кроз рурални туризам и сл.

1.3. Правни оквир у области производње и прераде хране

Заштита здравља потрошача, као и ефикасно функционисање унутрашњег и међународног промета хране у Србији уређени су *Законом о безбедности хране* (Сл. гл. РС, бр. 41/2009 и 17/2019), који прати велики број правилника.

Правни оквир у области производње хране. Према Закону о безбедности хране *производњом и прометом хране* у Србији може да се бави **правно лице и предузетник** који је регистрован у Регистру привредних субјеката и који је уписан у Централни регистар објеката који води МПШВ.

Ако је делатност предузетника или правног лица усмерена на **производњу хране биљној порекла**, потребно је да привредни субјекат пословање укладати са *Законом о надзору над прехранбеним производима биљног порекла* (Сл. гл. РС, 25/96 и 101/2005) и *Правилником о ближим условима за производњу и промет прехранбених производа биљног порекла* (Сл. гл. РС, бр. 50/1996). Субјект који се бави производњом, прерадом и прометом **ситног воћа** обезбеђују услове производње (хигијене, опреме и уређаја, стручног лица које руководи процесом производње) у складу са *Правилником о посебним условима хигијене ситног воћа у свежем и смрзнутом стању у фази производње, прераде и промета* (Сл. гл. РС, 48/2016). Привредни субјект може да се бави производњом **хране животињског порекла**, уколико испуњава све услове потребне за добијање ветеринарског контролног броја. У том смислу, потребно је да субјект буде уписан у Регистар објеката, што је ближе уређено *Правилником о регистрацији, односно одобравању објеката за узгој, држање и промет животиња* (Сл. гл. РС, 36/2017). Такође, неопходно је да испуњава потребне ветеринарско-санитарне услове, односно услове хигијене хране, који су дефинисани *Правилником о ветеринарско-санитарним условима, односно опитим и посебним условима за хигијену хране животињског порекла, као и о условима хигијене хране животињског порекла* (Сл. гл. РС, 27/2014).

Национални стандарди обавезују субјекте у пословању храном да успоставе систем за осигурање безбедности хране у свим фазама *производње, прераде и промета хране*, осим на нивоу примарне производње, у сваком објекту под њиховом контролом, у складу са принципима добре произвођачке и хигијенске праксе и анализе опасности и критичних контролних тачака (НАССР).

Правни оквир у области прераде пољопривредних производа. Прерада пољопривредних производа на газдинству у Србији још увек није довољно правно регулисана. Постојећа законска регулатива дозвољава *прераду биљних производа* физичким лицима на газдинству само за личне потребе, док се за прераду већих количина намењених продаји, газдинства морају регистровати код Агенције за привредне регистре као правна лица или

предузетници. Када су у питању пољопривредни производи *животињског порекла*, газдинства регистрована као физичка лица могу само да се баве прерадом сировог млека. За све друге делатности потребно је да се региструју као привредни субјекти.

Да би се малим произвођачима, односно прерађивачима хране животњског порекла омогућило да послују у нелојалној тржишној конкуренцији са великим субјектима, МПШВ је крајем 2017. године донело правилник којим је малим произвођачима омогућено да се баве прерадом на свом газдинству по знатно лакшим условима у односу на велике прерадне капацитете. Наиме, *Правилник о малим количинама примарних производа које служе за снабдевање потрошача, подручју за обављање тих делатности као и одступања која се односе на мале субјекте у пословању храном животињског порекла* (Сл. гл. РС, 111/2017) омогућава малим произвођачима извесна одступања са аспекта безбедности хране и изградње објеката у односу на велике субјекте.

Према овом Правилнику *производњом малих количина примарних производа животињског порекла* може да се бави:

- ✓ *физичко лице* које производи сирово млеко и производе од сировог млека у домаћинству;
- ✓ *правно лице и предузетник* који узгаја животиње, производи, директно продаје или испоручује примарне производе у прописаним количинама.

Са друге стране, *прерадом на газдинству* може да се бави само правно лице или предузетник који држи/узгаја животиње, производи, прерађује и ставља у промет храну у прописаним количинама.

Под **малим произвођачима хране животињског порекла** подразумевају се субјекти који недељно продају максимално 200 литара млека, 500 јаја, 100 комада живине и 100 килограма месних прерађевина. Ове количине производа могу да се продају на газдинству, домаћој трпези, локалној пијаци, локалном продајом доставом на кућну адресу («од врата до врата»), локалном малопродајном објекту на територији општине и суседне општине. Дозвољене количине хране могу бити и веће, у случају да робу нуде регистроване мале млекаре, регистроване кланице и регистровани прерађивачи меса. Продаја већих количина производа врши се на територији целе Србије. На основу захтева произвођача, и ако испуњава прописане захтеве земље увознице, произвођачу се одобрава и извоз производа.

Услови хигијене хране у објекту за производњу и прераду сировог млека које врши физичко лице у домаћинству. Да би мала пољопривредна газдинства која се баве *производњом млека* могла директно да снабдевају потрошаче и локалне малопродајне објекте у обавези су да испуњавају минимум хигијенских стандарда. Произвођач неупаковано сирово млеко може да продаје са кућног прага, локалном малопродајном објекту, на пијаци, на трпези уколико се бави руралним туризмом, као и из аутомата за продају сировог млека („млекомаг”), који испуњава услове у складу са посебним прописом о условима хигијене хране и на основу посебног одобрења надлежног органа. Уколико се газдинство бави *прерадом сировог млека*, неопходано је да има *објекат* са просторијом за зрење сира и расхладни простор за складиштење производа. На газдинству може да преради *само сирово млеко произведено на месту домаћинства*. Квалитет и друге захтеве које за млеко и млечне производе морају испуњавати индивидуални произвођачи дефинисани су *Правилником о квалитету и другим захтевима за млеко, млечне производе, композитне млечне производе и стартер културе* (Сл. гл. РС, 21/2009 и 33/2010).

Када је у питању *прерада млека у малим млекарима (објектима капацитета до 5.000 литара недељно, односно 250.000 литара годишње)*, услови у погледу изградње и хигијене су мање захтевни у односу на објекте већег капацитета. Квалитет производа од млека дефинисан је *Правилником о квалитету производа од млека и стартер култура* (Сл. гл. РС, 33/2010, 69/2010, 43/2013, 34/2014).

Услови за обављање делатности клања животиња за мале субјекте у пословању храном. Мали субјект у пословању храном, регистрован као правно лице или предузетник, може *на газдинству* да обавља делатност клања живине и лагоморфа, али само оних који су узгајани на том газдинству и ако се клање врши у одобреном објекту. У том случају, дистрибуција производа се врши на подручју те и суседних општина. Максималне недељне количине живине и лагоморфа које мали субјект у пословању храном може да производи и ставља у промет су: 100 комада бројлера, 20 комада гуски, патки и ћурки, 20 комада лагоморфа.

Мали субјекат у пословању храном може да врши делатност клања животиња и у *објектима већих капацитета* (годишње до 500 говеда / 2.500 свиња, оваца, коза / 100.000 комада бројлера...), при чему онда дистрибуцију може да врши на подручју целе Србије. Такав објекат мора да испуњава захтеве

Правилника о условима хигијене хране (Сл. гл. РС, бр. 73/10), Правилника о ветеринарскосанитарним условима, односно општим и посебним условима за хигијену хране животињског порекла, као и о условима хигијене хране животињског порекла (Сл. гл. РС, бр. 25/11, 27/14) и одредбе Правилника о малим количинама примарних производа које служе за снабдевање потрошача, подручју за обављање тих делатности као и одступања која се односе на мале субјекте у пословању храном животињског порекла (Сл. гл. РС, бр. 111/17).

Услови за обављање делатности прераде меса за мале субјекте у пословању храном. Мали субјект у пословању храном у објекту за прераду меса *на газдинству* може да преради месо добијено од животиња узгојених на месту газдинства. Количина производа од меса, које произвођач може да производи у објекту за прераду меса на газдинству на недељном нивоу износи до 100 kg, а на годишњем до 1.000 kg. У објектима који су одобрени за ову намену спроводе се и одржавају услови хигијене хране у складу са посебним прописом. Са друге стране, за прераду меса у *малим месарама*, односно у објектима капацитета до 2.000 kg недељно, тј. до 100.000 kg годишње, мали субјект у пословању храном у обавези је да поштује одредбе о изгледу објекта и санитарно-хигијенским мерама, као и захтеве *Правилника о квалитету уситњеног меса, полупроизвода од меса и производа од меса* (Сл. гл. РС, 104/2014 и 94/2015).

Услови за обављање делатности производње јаја за мале субјекте у пословању храном. Када су у питању услови хигијене хране за произвођаче малих количина јаја, на првом месту је брига о здравственом стању животиња. Осим тога, важно је да су јаја у производним просторијама чиста и сува, заштићена од ломљења и директне сунчеве светлости. Складиштење и превоз се врши на *уједначеној температури*, а јаја се достављају крајњем потрошачу *најкасније 21 дан од ношења*. *Одредбе «Правилника о квалитету јаја»* који је ступио на снагу у мају 2019. године (Сл. гл. РС, бр. 7) се не примењују на јаја која произвођач малих количина директно испоручује крајњем потрошачу јаја или локалним малопродајним објектима.

План самоконтроле малог субјекта у пословању храном и учесталост испитивања. Малом субјекту у пословању храном дозвољено је одступање од примене принципа анализе опасности и критичних контролних тачака (НАССР), али је он директно одговоран за безбедност и квалитет хране и у обавези је да испуни ветеринарско-санитарне и опште услове хигијене

намирница. Инспекцијски надзор Министарство врши преко ветеринарских инспектора, фитосанитарних инспектора и пољопривредних инспектора, а министарство надлежно за послове здравља преко санитарних инспектора.

1.4. Финансијски оквир у сектору прераде пољопривредних производа на газдинствима

Спровођење пољопривредне и руралне политике врши се преко непосредних, тржишних и структурних подстицаја (Рољевић et al., 2017). Финансијска и стручна подршка пољопривредницима у процесима инвестирања у укрупњавање и модернизацију фондова (физичке имовине) за пољопривредну производњу и прераду и маркетинг пољопривредних производа, уз имплементацију и сертификацију система безбедности и квалитета хране, један је од начина повећања конкуренције у сектору прераде и ефикаснијег уређења ланца вредности пољопривредно прехрамбених производа, посебно са аспекта пољопривредних произвођача ниске производне, економске и преговарачке снаге (Поповић, Параушић, 2016).

Буџетска подршка са националног нивоа у области диверсификације активности и прераде пољопривредних производа на газдинствима реализује се кроз мере политике руралног развоја. Правилником о подстицајима за спровођење активности у циљу подизања конкурентности кроз диверсификацију економских активности кроз подршку инвестицијама у прераду и маркетинг на пољопривредним газдинствима (Сл. гл. РС, бр. 88/17), право на суфинансирање инвестиционих улагања у изградњу објеката и набавку опреме за прераду пољопривредних производа остварују пољопривредна газдинства уписана у Регистар пољопривредних газдинстава (скр. РПГ) и налазе се у активном статусу, и то: физичко лице - носилац регистрованог комерцијалног породичног пољопривредног газдинства (само за производњу и прераду млека), предузетник, средња школа, научноистраживачка организација у области пољопривреде и привредно друштво (само за производњу и прераду грожђа). Суфинансирање износи 50%, односно 65% за газдинства у подручјима са отежним условима рада у пољопривреди (скр. ПОУРП) од вредности реализованог улагања, без ПДВ.

На нивоу АП Војводине, Покрајински секретаријат за пољопривреду, водопривреду и шумарство додељује средства којима се подстиче прерада на газдинствима по конкурсној процедури, на основу Правилника за доделу подстицајних средстава за побољшање сточарске производње на

пољопривредним газдинствима и економске активности у циљу подизања конкурентности у смислу додавања вредности кроз прераду млека и меса на газдинствима у АП Војводини у 2019. години. Суфинансира се набавка нове опреме у области производње и прераде меса и млека, а бесповратна средства за ове намене у 2019. години износила су до 50% од прихватљивих трошкова инвестиције (без ПДВ), односно до 60% за жене предузетнице и жене оснивачице правног лица, предузетнике и правна лица чија је инвестиција на ПОУРП, осниваче правног лица млађе од 40 година. Право на подстицаје остварују лица која су уписана у РПГ и налазе се у активном статусу, и то: предузетник носилац комерцијалног породичног пољопривредног газдинства и правно лице (привредно друштво).

Закључак

Основне препоруке креаторима аграрне политике у сегменту прераде пољопривредних производа на малим пољопривредним газдинствима јесу следеће:

- Уређење система продаје млека преко млекомата - где се успоставља директна продаја производа са газдинства и искључује посредник између произвођача и купаца (потрошача). На овај начин потрошачи купују свеже млеко које 12 сати после муже доспева до апарата. За овакав вид продаје, међутим, неопходан је читав низ закона и прописа, који треба да омогуће апсолутно безбедну продају млека, а који су у надлежности МПШВ и Министарства здравља;
- Уређење правног оквира за прераду биљних пољопривредних производа на газдинствима, односно увођење једноставније и лаше процедуре и услова у погледу хигијене хране и изградње објеката за мале пољопривредне произвођаче;
- Повећање обима буџетских средстава за финансирање мера политике руралног развоја у области диверсификације активности пољопривредника и прераде пољопривредних производа на газдинствима, уз већу транспарентност и информисаност пољопривредника о доступним подстицајима.

Литература

1. Alonso, A.D., Nortcote, J. (2013). *Investigating farmers' involvement in value-added activities*, British Food Journal. Vol. 115 No. 10, 1407-1427.
2. Augère-Granier Marie-Laure (2016). *Farm diversification in the EU*, Briefing April 2016, European Parliamentary Research Service.
3. Анкета о структури пољопривредних газдинстава, 2018, РЗС, 2018, <https://data.stat.gov.rs/?caller=SDDDB>.
4. Анкетно истраживање ставова пољопривредних произвођача у сегменту прераде, пласмана и удруживања. Интерна документација, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2019.
5. Богданов, Н. (2007). *Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија*, UNDP, Београд.
6. Грујић, Б., Рољевић, С., Кљајић, Н. (2014). *Тенденције промене сиромаштва Републике Србије у периоду 2006-2010*. Економске теме, 52 (2): 163-174.
7. De Chernatony, L., Harris, F., Dall'Olmo Riley, F. (2000). *Added value: its nature, roles and sustainability*. European Journal of Marketing Vol. 34 No. 1/2, 39-56.
8. Zawadzka, D., Kurdyś-Kujawska, A. (2015). *Diversification of Income Sources and their Significance in the Risk Management of Farms*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia, 619-628.
9. Zrakić, M. Grgić, I., Žutinić, Đ., Hadelan, L. (2019). *Stavovi o diverzifikaciji gospodarskih aktivnosti u ruralnom području Hrvatske*. 54th Croatian & 14th International Symposium on Agriculture, Vodice, Hrvatska, February 2019, 173-177.
10. *Закон о безбедности хране*, Службени гласник Републике Србије, бр. 41/2009 и 17/2019.
11. *Закон о надзору над прехранбеним производима биљног порекла*, Службени гласник Републике Србије, бр. 25/96 и 101/2005.
12. IFAD (2002): *Assessment of Rural Poverty – Central and Eastern Europe and The Newly Independent States*, Rome.
13. Kurdyś-Kujawska, A., Zawadzka, D., Sompolska-Rzechuła, A. (2018): *The probability of farm's diversification – on the example of Central Pomerania in Poland*, Bulgarian Journal of Agricultural Science, 24(2), 171–179.

14. Lee, SH, Park, JG, Lee, DY, Kandpal, LM, Cho, BK (2016). *Drying characteristics of agricultural products under different drying methods: A review*. Journal of Biosystems Engineering 41:389-395.
15. Miglio, C., Chiavaro, E., Visconti, A., Fogliano, V., & Pellegrini, N. (2007). *Effects of different cooking methods on nutritional and physicochemical characteristics of selected vegetables*. Journal of agricultural and food chemistry, 56(1), 139-147.
16. Mishra, A. K., El-Osta, H. S., Shaik, S. (2010). *Succession decisions in US family farm businesses*. Journal of Agricultural and Resource Economics, 35 (1835-2016-149429), 133-152.
17. Параушић, В., Домазет, И. (2018). *Cluster Development and Innovative Potential in Serbian Agriculture*. Economics of Agriculture, 3, 1159-1170.
18. Параушић, В., Симеуновић, И. (2016). *Market Analysis of Serbia's Raspberry Sector and Cluster Development Initiatives*. Economics of Agriculture, 63 (4), 1417-1432.
19. Поповић, В., Параушић, В. (2016): Унапређење трговања у пољопривредно-прехрамбеном сектору Србије. У: Унапређење финансијских знања и евиденције на пољопривредним газдинствима у Републици Србији. ИЕП, Београд, 23-54.
20. Pingali, P., Rosegrant, M. (1995). *Agricultural commercialization and diversification: processes and policies*, Food Policy, vol. 20, no. 3, 171-185.
21. *Правилник о малим количинама примарних производа које служе за снабдевање потрошача, подручју за обављање тих делатности као и одступања која се односе на мале субјекте у пословању храном животињског порекла*, Службени гласник РС, бр. 111/2017.
22. *Правилник о подстицајима за спровођење активности у циљу подизања конкурентности кроз диверсификацију економских активности кроз подршку инвестицијама у прераду и маркетинг на ПП*, Службени гласник РС, бр. 88/17.
23. Рољевић Николић, С., Грујић, Б., Пушкарић, А. (2019). *Структура и специфичности биљне производње на подручју Новог Сада*, Зборник научних радова 2019. вол. 25, бр. 1-2, 225-234.

24. Рољевић Николић, С., Вуковић, П., Грујић, Б. (2017): Measures to support the development of organic farming in the EU and Serbia, *Economics of Agriculture*, no.1(1-404), 323-337.
25. Reardon, T., Stamoulis, K., Prabhu, P. (2007). *Rural nonfarm employment in developing countries in an era of globalization*. *Agricultural Economics*, 37, 0, 173-183.
26. Sikora, E., Cieslik, E., Leszczynska, T., Filipiak-Florkiewicz, A., Pisulewski, P.M. (2008). *The antioxidant activity of selected cruciferous vegetables subjected to aquathermal processing*. *Food Chem.* 107, 55–59.
27. Staatz J. (2010). *Enhancing agricultural productivity*. In KK Yumkella, PM Kormawa, TM Roepstorff & AM Hawkins (eds). *Agribusiness for Africa's Prosperity*. UNIDO.
28. Start, D. (2001). *The Rise and Fall of the Rural Non-farm Economy: Poverty Impacts and Policy Options*. *Development Policy Review*, 2001, 19 (4), 491-505.
29. Sun, D.-W., Zheng, L.Y. (2006). *Vacuum cooling technology for the agri-food industry: Past, present and future*. *J. Food. Eng.* 77 (2), 203–214.
30. Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије 2014-2024, Службени гласник РС, број 85/2014.
31. FAO, EBRD, Agrikultura (2014). Додати вредност производима, студија.
32. Farmers in the EU – statistics, EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farmers_in_the_EU_-_statistics
33. Haggblade, S., Hazell, P., Reardon, T. (2010). *The Rural Non-farm Economy: Prospects for Growth and Poverty Reduction*, *World Development*, vol. 38, no. 10, pp. 1429-1441.
34. Cruz, R.M.S., Vieira, M.C., Fonseca, S.C., Silva, C.L.M. (2011). *Impact of thermal blanching and thermosonication treatments on watercress (Nasturtium officinale) quality: Thermosonication process optimisation and microstructure evaluation*. *Food Bioprocess Techn.* 4 (7), 1197–1204.
35. Cui, Z.W., Xu, S.Y., Sun, D.-W. (2004). *Effect of microwave-vacuum drying on the carotenoids retention of carrot slices and chlorophyll retention of chinese chive leaves*. *Dry Technol.* 22 (3), 563–575.